

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ. *)

Ա. ՊՕԶՈԴԱՅԻ.

Զ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.— ՀՆԱՄՆԱԿԱՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ՇՏԱՐԿԷ): ԿԵՆԴՐԱՆԻՆԵՐԻ ԵՒ
ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Որպէսզի որոշ լինի, թէ հասարակութեան և պետու-
թեան ծագման վերաբերութեամբ ես թնչն եմ ամենից տւե-
լի հաւանական համարում, անհրաժեշտ է գտնէ համառօտ
կերպով խօսել այն խնդրի մասին, թէ մարդկային հասարա-
կութիւնների զարգացման մէջ նախ որ տիպն է եղել, նա-
հապետականը, թէ կոմմիւնականը:

Ես չգիտեմ, թէ մեր այժմեան ունեցած տեղեկութիւն-
ներով որքան կարելի է վճռել այս խնդիրը, և չեմ կարծում,
որ դրա բանաւոր լուծումը պահանջէր ընդունել այդ երկու
սխառեմներից մինը: Սպենսէր, առանց հեռուն գնալու՝ ձըգ-
տում է մի առանձին սխառեմ ձեւակերպել, իսկ Նտարկէն **) հարցը
այնպիսի մի ձեւով է շօշափում, որ մեզ հասցնում է
մի բոլորովին տարբեր լուծման: Եւ յիրաւի, կարելի է չհա-
մաձայնել նախնական հայրիշխանութեան տեսութեան հետ,
բայց և այնպէս՝ ընդունել արուի իշխանութեան սկզբնական
ազդեցութիւնը. ինչպէս և կարելի է մասամբ թողնալ տալ

*) Տե՛ս Ազգ. Հանդ. գիրք Գ.

**) «Նախնական գերդաստան»:

կոմմիւնական տեսութիւնը և միանգամայն չնայել մարդու նախնական հասարակութեան կեանքի վրայ՝ որպէս սեռական բացարձակ խառնակեցիկ դրութեան, հետերիզմի, և մանաւանդ չկարծել, թէ կնոջ հասարակական գերակշռութիւնը պէտք է ճանաչուի իբրև մի համաշխարհային անհրաժեշտ աստիճան մարդկութեան զարգացման մէջ:

Նախքան աւելի հեռուն գնալը, հարկաւոր է ճանաչել այս ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը՝ այս աշխատութեան գլխաւոր առարկայի համար:

Հակառակ այն փոքրիկ նմանութեան, որ կայ, ինչպէս լատինի է, մեր մեկնած տեսութիւնների մէջ, որոնք միատեսակ ընդունում են, որ քաղաքական կազմակերպութիւնը մտել է ընտանեկանից *յետոյ*՝—այս վերջինիս բնաւորութիւնը որոշելու համար շատ կարևոր է, որ նախ ծանօթանանք, թէ հաւանօրէն ինչ բնաւորութիւն ունէր նախնական հասարակութիւնը և ինչ ձևով է նրա մէջ երևան եկել պետութիւնը: Սրա մասին հայեացքները կարող են տարբեր լինել, նայելով թէ մարդ որ հիպօթէզն է ընդունում, հայրիշխանութիւնը, կոմմիւնիզմը, թէ մի ուրիշը:

Այս խնդրի լուծման ժամանակ մեզ ներկայանում է մի շատ ծանր, դժուար լուծելի արգելք, քանի որ պէտք է նախ դեռ որոշել «*նախնական*» բառի ծաւալն ու նշանակութիւնը: Ինչ պէտք է հասկանալ «*նախնական հասարակական դրութիւն*» ասելով: Հայրիշխանական և սրտ հակառակ տեսութիւնների եզրակացութիւնները համեմատելով՝ կարելի է նկատել, որ վերջիններս ցանկանում են ընդգրկել մարդկային էվոլիւցիան՝ իւր բոլոր ամբողջութեամբ, չարհամարհելով ո՛չ մի փաստ և գերակշիռ տեղ տալով վայրենիների ուսումնասիրութեան՝ նախնի հասարակական դրութեան տեսակէտով. հայրիշխանական տեսութեան մէջ բոլորովին այլ կերպ են վարւում:

Ինչպէս Սպենսերն է ասում *), «Թէև Սոմնէր Մէնը

*) Principes de Sociologie, հատ. Բ. եր. 318:

օգտուել է բարձր տիպի բարբարոսներին վերաբերեալ տեղեկութիւններից, թէև նա հաստատում է իւր եզրակացութիւնները ուրիշ բարբարոս, ստորին տիպի ժողովուրդների կեանքից վերցրած փաստերով—բայց և այնպէս՝ նա իսկապէս արհամարհել է քաղաքակրթուած շատ ցեղեր, անտես անելով այն բազմաթիւ եղելութիւնները, որոնք համաձայն չեն իւր հիպոթէզին»։ Բացի դրանից, «նա շատ թեթեւութեամբ է վերաբերուել դէպի Լիբբոկի և Մակ-Լէննանի հաւաքած եղելութիւնները»։ Նա իբր աղբիւր ընդունում է ժամանակակից հետազօտողների տեղեկութիւնները իրանց ժամանակ գոյութիւն ունեցող ստոր քաղաքակրթութիւնների մասին. բայց նա բաւականանում է գերմանացիների համար միայն Տակիտոսի վկայութիւնը առաջ բերելով և չէ լիշում այն տեղեկութիւնները, որ տալիս են այժմեան ճանապարհորդ հետազօտողները։ Սոմնէր-Մէնի կարծիքով, ինչպէս նկատել է Սպենսէր, ուշադրութեան չպէտք է առնուին Բերտոնի, Լիվինգստոնի, Սէէմանի, Դարվինի, Ուէլլէսի և սրանց նման հետազօտողները, չնայելով որ սրանցից շատերը գիտական բարձր կրթութիւն ունին։ Աղբիւրների գնահատութեան այս տարբերութիւնը ահագին ազդեցութիւն պէտք է ունենայ «նախնական դրութեան» որոշման վրայ։ Մի դէպքում՝ նախնական դրութիւնը որոշւում է ուղղակի պատմական լիշատակարանների հիման վրայ, ինչպէս են հին օրէնքները, դոկումենտների հատուածներ, արձանագրութիւններ և այլն։ Իսկ միւս դէպքում, նախնական դրութիւնը որոշւում է քննելով ինչպէս նախնիքներին վերաբերեալ պատմական փաստերը, այնպէս և այն ժողովուրդների և ցեղերի տուած տեղեկութիւնները, որոնք ցուացնում են քաղաքակրթութուած մարդկութեան առաջներում վարած կեանքի պատկերը։

Սոմնէր-Մէնի միակողմանի տեսութիւնը, որ իբր հասարակական նախնական ձև ընդունում է համարեա կատարեալ հայրիշխանութիւնը՝ գուցէ այն հանգամանքից է առաջ գալիս, որ նա սահմանափակել է իւր հետազօտութիւններն արիական և սեմական ազգերի պատմական քաղաքակրթու-

թիւնների շրջանում: Այս քաղաքակրթութիւնների մէջ արական, նահապետական տարրը, յիշաւի, մեծ դեր է խաղում: Բայց մի թէ մարդկային հասարակութիւնը հէնց այդ տեղ է սկսում: Սիւմեր-Մէնը *) իւր մի հետազօտութեան մէջ, որի մէջ առարկում է Մակ-Լեննանի և Մորգանի *կուլմիւնսական* տեսութեան դէմ՝ յենում է Պլատոնի, Արիստոտէլի և Հոմերի վկայութիւնների վրայ, որոնք սակայն վերաբերում են բաւական մօտիկ անցեալին. և նրանցից անկեղծակացութեան է գալիս, որ դասական ազգերը ունեցել են բարբարոս, համարեա վայրենի անցեալ: Բայց չէ կարելի ընդունել, որ մարդկութեան նախնական դրութիւնը այդպէս է եղել:

Եւ հէնց այստեղ մենք ընկնում ենք մի իսկապէս դժուար դրութեան մէջ. թնչ պէտք է հասկանանք նախնական դրութիւն տեսլով: Կարծում եմ, որ Շտարկէն այս հարցը քննում է շատ զգուշութեամբ և բաւական յաջողութեամբ: Բացի դրանից, նրա հայեացքը միակն է, որ համապատասխանում է էվոլիւցիայի տեսութեան: Նոյն հայեացքը կայ և Սպենսերի մօտ, թէև աղօտ կերպով, ինչպէս նաև, աւելի կամ նուազ որոշ կերպով՝ գտնւում է Լիբբոկի և միքանի ուրիշ հեղինակների մօտ, ինչպիսին է դ'Ագուաննօն, որ քաղաքացիական իրաւունքը հիմնում է մարդաբանութեան և ընկերաբանութեան վրայ **): Իսկապէս ո՞չ մի բան այնքան անորոշ չէ, որքան նախնական հասարակութիւնը: Եթէ ընդունենք, ասում է Շտարկէն, որ մարդկութիւնը յառաջացել է միայն մի զուգից՝ պարզ է, որ բոլոր համայնքների հասարակական կեանքը միևնոյն սկիզբն է ունենում. սակայն կասկածելի է, որ այս տեսակէտը բաւական լինի ապա-

*) Etudes sur l'ancien droit et la coutume primitive. եր. 263 և լաջ.

**) Վեստերմարկը, որ վերջիվերջոյ Մակ-Լեննանի և Մորգանի եղբակացութիւններից շատ տարբեր եղբակացութիւնների է հասնում՝ աւելի լայն և աւելի ընդհանուր փաստերով է պատճառաբանում, քան Սիւմեր-Մէնը-

ցուցանելու մարդու նախնական կեանքի միակերպութիւնը, այնպէս որ այսքան քիչ հաւանական հիպոթէզը ոչ մի նըշանակութիւն չունի: Թէ արդեօք գոյութիւն է ունեցել մի այնպիսի հասարակութիւն, որի մասին խօսում ենք, այնպիսի կազմակերպութեամբ, որ կարողանար ազդեցութիւն ունենալ յետագայ համայնքի վերայ՝ — այս չէ կարելի ոչ մերժել և ոչ էլ ընդունել, որովհետև այդպիսի մի հասարակութիւն միայն *à priori* հիպոթէզ է, որ ենթադրւում է՝ արդէն յայտնի եղելութիւնը բացատրելու համար: Նրան չէ կարելի փորձառապէս ստուգել: Քանի որ մենք կը մնանք ուղղակի փորձառական մեթոդի սահմանում՝ մենք չենք կարողանալ հաստատել, թէ գոյութիւն է ունեցել միակ, մարդկային միայն մի համայնք: Հէնց սկզբից մենք գտնում ենք հասարակական բազմութիւ խմբեր, և մեր որոնած միութիւնը չի կարող գտնուիլ՝ բայց եթէ այն անորոշ սահմանում, որ մարդուն բաժանում է կենդանուց: Եթէ մարդու և կենդանու մէջ եղած այս սահմանը կարելի լինէր որոշապէս գծել՝ այն ժամանակ հեշտութեամբ կարելի էր ասել, թէ թնչ պէտք է հասկանալ նախնական մարդ ասելով: Սակայն այն տարբերութիւնը, որ կայ ամենաբարձր կենդանու և ամենաստորին մարդու մէջ, չի կարող այլապէս բացատրուել՝ բայց եթէ միջանկեալ ձևերի անհետանալովը... Մարդկային միակ մի հասարակութեան գոյութիւնը նոյնքան ենթադրական է՝ որքան և միակ մի մարդու գոյութիւնը: Ամենահին ժամանակներից ի վեր մենք նկատում ենք, որ մարդիկ արդէն խմբերի են բաժանուած, և առնուազը կասկածելի է, որ նրանց ծագումը միատեսակ եղած լինի *):

Ասածներիցս երևում է, որ մեզ զբաղեցնող խնդիրը չի կարող որպէս *պատմական* խնդիր նկատուել: Նա կապուած է մարդու ծագման դժուարին խնդրի հետ, որ լուծւում է միմիայն *կրօնի, կրօնական զրոյցների եւ աւանդութեան* միջոցով, կրեւերիումներ, որոնք բաւականութիւն են տալիս

*) Շտարկէ. *իշեալ աշխատութիւնը*. Եր. 6 և 7.

կրօնական և մետաֆիզիքական ոգու որոշ պահանջներին, բայց բաւական չեն լուծելու խնդիրն այնպէս՝ ինչպէս պահանջում է դրական գիտական կրիտերիումը: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ հասարակական կեանքը միմիայն մարդուն յատուկ երևոյթ չէ *), որ կենդանիներն էլ հասարակական կեանք ունին և որ, ինչպէս բաղդատական հոգեբանութիւնն ու բնախօսութիւնը մի որոշ լոյս սփռեցին մարդու հոգեկան և բնախօսական բնութեան վրայ՝ այնպէս և կենդանիների կեանքը ուսումնասիրող ընկերաբանութիւնը նոյնպէս կարող է միքանի կողմից լուսաբանել մարդկանց ընկերաբանութիւնը: Արդարեւ, մարդկանց հասարակական կեանքի հիմնական շարժառիթներից շատերը միևնույնն են՝ ինչ որ որոշում և կառավարում են կենդանիների հասարակական կեանքը: Ուրեմն, կարելի է արդեօք կենդանական հասարակութիւնները մարդկային հասարակութիւնների նախորդ համարել: Ես չեմ համարձակւում այդ հաստատել, որովհետեւ իսկապէս պակասում են անհրաժեշտ փաստեր (données): Բայց ի նկատի առնելով՝ որ մարդկային հասարակութիւնների իսկական ծագումը շատ անորոշ և աղօտ է՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել կենդանական հասարակութիւնները, մարդկանց հասարակական կեանքը հասկանալու համար: Այստեղ մենք չենք կարող մանրամասն ուսումնասիրել այս խնդիրը. ես այդ արել եմ մի ուրիշ տեղ **): Այս ոկզբունքների տեսակէտից նայելով՝ հասարակութիւն գաղափարն ընդգրկում է եղելութիւնների մի շատ մեծ շրջան, որ Սպենսէրը կոչում է անդրգործարանական (super-organique) էվոլիցիա ***), որ գուցէ սկսւում է ժամանակաւոր պարզ միաւորութիւններից և գա-

*) Անդ. եր. 7.

**) Նախնական հասարակութիւնների ուսումնասիրութիւնը կանոնաւոր տանելու նպատակով՝ ես ուսումնասիրեցի կենդանիների հասարակութիւնները „Revista de Espana“ հանդիսի 1891 թ. ապրիլ—յունիս համարներում:

***) Ste Spencer, sociologie հ. Ա. և A. Espinas, Les sociétés animales.

լիս հասնում է մինչև քաղաքական կեանքի ամենաբարձր կազմակերպութեանը: Այդտեղ գտնւում են թէ բազմազան տիպեր սկզբնական պարզութեան մէջ և թէ սաստիկ խառնուած, միշտ համապատասխան էակաների համեմատական աճման (extension relative) և հիմնական կարիքների բարդութեան: Բացի դրանից, հասարակական իրական և իսկական կեանքի զարգացման մէջ նկատւում է մի բաղադրական յառաջտուութիւն (synthétique progression), այսինքն, որ հասարակական ձևերը հետզհետէ աճում կուտակւում են՝ նայելով այն կարիքներին, որոնք միաժամանակ երևան են գալիս և տարածւում բարձրագոյն տեսակի էակաների մէջ, կամ յագուրդ են գտնում յաջորդաբար զանազան ժամանակներում՝ ստորին տեսակի միւսնոյն էակի մէջ: Ուրիշ խօսքերով՝ հասարակական պարզ ձևերը, այսինքն նրանք, որոնք գոհացում են տալիս հասարակական միութիւնը բնորոշող կարիքներից միայն մէկին՝ երևան են գալիս մի քանի էակաների մէջ որպէս միակ ձև, ուրիշների մօտ՝ որպէս փոփոխական ձևեր, տարբեր ժամանակներում, այնպէս որ նրանցից մինը միւսին ոչնչացնում է, և վերջապէս՝ երրորդների մօտ՝ նրանք երևան են գալիս միաժամանակ:

Այսպէս՝ ինչպէս որ կենդանաբանական կարգում մարդը երևում է որպէս բարձրագոյն էակը, որի մէջ գոյացութիւնը արտայայտուած է ամենաբաղադրեալ կերպով, շնորհիւ նրա ընդունակութիւնների և օրգանների մէջ եղած մեծ հաւասարակշռութեան, նոյնպէս և հասարակական կարգում մարդկային հասարակութիւնն է, որ ամենալաւ կերպով համախմբում է իւր մէջ ստորին հասարակական զանազան ձևերը: Մարդը կտակային չորս տեսակներից անմիջապէս բարձրը գտնուող արարածն է, ուստի և նրա հասարակութիւնն էլ միւս բոլոր, ամենաբարդ հասարակութիւններից գերազանց է: Ո՛րտեղից է յառաջանում այս գերազանցութիւնը՝ նրանից, որ մարդկային կարիքները, ոչ թէ մի որևէ մարդի, այլ բոլոր մարդկանց կարիքները, յառաջացնում են այնպիսի մի կեանք, որ աւելի ինտենսիվ, աւելի թափանցող է. և

միևնույն ժամանակ աւելի լայն մտաւորական հորիզոն ունի։ Այդ բանը չի կարելի մերժել՝ բայց եթէ ենթադրելով մի կատարեալ ընդմիջում հասարակական իրականութեան մէջ՝ երբ մարդը երեացել է երկրի վրայ։ Կենդանական հասարակական կեանքի ուսումնասիրութեան մէջ նկատուում են նախ տարբեր բնութեան էակների անկատար հասարակութիւններ (ինչպէս մակաբուծութիւն, սեղանակցութիւն) և ապա կատարեալ հասարակութիւններ հետեւեալ տիպերի. ա) հասարակութիւն՝ տնհատի պահպանութեան համար (հասարակութիւն պաշտպանութեան համար, նկատուում է թռչունների մէջ մի յայտնի ժամանակ). բ) ընտանեկան հասարակութիւններ - մայրական (մեղուներ, մրջիւններ) և հայրական, գերդաստանական հասարակութիւններ, (թռչունների, կաթնասունների մէջ). գ) հասարակութիւններ, հիմնուած այն յարաբերութիւնների վրայ, որոնք ընդգրկում են գերդաստանական կեանքից առաջացող հասարակական կեանքը։ Այս հասարակութիւնները կազմակերպւում են կենդանիների մէջ թէ առանձնապէս, մի նպատակի հասնելու համար, և թէ յաջորդաբար՝ միքանի նպատակների համար, կամ տարբեր ժամանակներում և կամ միասին։ Այս միասնութիւնը այնքան աւելի աճող (բազազրուող) է՝ որքան կենդանու տիպը աւելի կատարեալ, աւելի բարձր է։ Ահա այս երևոյթն է նկատուում կենդանական ընկերաբանութեան մէջ, որը ինկատի պէտք է ունենալ մեզ հետաքրքրող խնդիրը քննելիս։ Սրանով կարելի է դատել, թէ ինչպէս կարող էին լինել նախնական հասարակութիւնները։ Պատմութիւնը ուղղակի փաստեր չի տալիս։ Մենք չգիտենք, թէ թնչ է եղել մարդկային առաջին հասարակութիւնը, ոչ իսկ այն դէպքում՝ եթէ ենթադրենք՝ թէ այդպիսի մի հասարակութիւն գոյութիւն ունեցել է։ Պէտք է աւելի շուտ կարծել, որ նախնական, մարդկային հասարակութիւնները ծագում են տարբեր պայմաններում՝ ինչ չափով որ մարդուն յատուկ բանականութիւնը հետզհետէ գոյանում է։ Միայն այն հանգամանքը, որ մենք սովորել ենք ամեն ինչ միայն մի ծագման վերագրել՝ մեզ

ստիպում է հաւատալ մի աղբիւր—հասարակութեան և մի նախնական զոյգի գոյութեան: Այսպիսի միակ հասարակութիւն և միակ զոյգ ենթադրել մեզ թույլ չէ տալիս ոչ պատմութիւնը և ոչ էլ նախապատմական փաստերի վրայ հիմնուած ենթադրութիւնը: Այս պատճառով էլ, միջավայրը և ցեղի անհատական որոշ յատկութիւնը պէտք է հենց սկզբից դեր կատարէին մարդկանց բնագոյման վրայ վճռական ազդեցութիւն գործելու և հաստատութիւններ հիմնելու մէջ:

ՓԼՈՒԽ Է.

Թէ ի՞նչ ՊէՏԶ է ԴՐՈՒԱԾ ԼԻՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ: ՀԱՅՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Եթէ նախնական հասարակութիւնը որոշելու համար անհրաժեշտ է մի կողմ դնել պատմութիւնը, ապա այս դէպքում մարդկանց հասարակական կեանքի վերաբերութեամբ ինչ է տալիս մեզ կենդանական հասարակութիւնների էվոլյուցիայի ուսումնասիրութիւնը, այն հասարակութիւնների, որոնց մէջ հասարակական բնագոյումներն և ոյժերը, կարելի է կարծել, ծնւում են բոլորովին ինքնաբերաբար, շնորհիւ այն գործօնների ազդեցութեան, որ Սպենսէրը կոչում է *երկրորդական* *), այսինքն որոնք կազմում են նոյն ինքն հասարակական միջավայրը:

Ահա այսպէս պէտք է դնել, իմ կարծիքով, նախնական հասարակութեան խնդիրը, մանաւանդ երբ ինկատի ունենանք, որ այն նպաստը, որը կարող է մեզ մատուցանել ժամանակակից վայրենի հասարակութիւնների ուսումնասիր-

*) Principes de sociologie, 4. Ա.